

Siyasal Şiddetin Anlam Karmaşasının Temelleri Üzerine*

Arş. Gör. Umut Turgut Yıldırım

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2676-7157>

İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
Malatya – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 25.01.2022

Kabul: 20.03.2022

On-line Yayın: 28.03.2022

Anahtar Kelimeler

Siyaset

Siyaset Felsefesi

Şiddet

Siyasal Şiddet

Kavramsal Belirsizlik

Araştırma Makalesi

* “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.57811>

Öz

Şiddet, insanın davranış ve tutumlarında geçmişten beri var olan bir olguyu tanımlar. Bu nedenle, şiddeti insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinin öne çıkan belirleyicilerinden biri olarak kabul etmek gerekir. Şiddetin bir türü olarak siyasal şiddetin de tarihi oldukça geriye götürülebilir. Ayrıca son yıllarda toplumsal ilişkilerde şiddete dayalı eylemlerdeki artış ve uluslararası anlamda yükselişe geçen terörizm dikkate alındığında şiddetin ve politik amaçlara hizmet eden siyasal şiddetin gittikçe öneminin arttığı görülmektedir. Bu önem artışıyla birlikte akademik alanda da popülerliğini arttıran siyasal şiddet, geçmişten gelen birikime ek olarak çeşitli görüşler ve yaklaşımlarla sürekli tartışılan bir mesele haline gelmiştir. Bu tartışmaların ortak noktalarından biri de siyasal şiddetin tanımlanması hususunda yaşanan görüş farklılığı olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla siyasal şiddet neredeyse her disiplinin ayrı bir noktadan yaklaştığı ve bu nedenle üzerinde mutabakata varılamayan oldukça muğlak bir kavram niteliği kazanmıştır. Buradan hareketle, çalışmada siyasal şiddet kavramının yakın dönemdeki anlam belirsizliğinin nedenlerine odaklanılmakta ve şiddetin ele alındığı klasik metinlerin bu belirsizliğin kaynağı olduğu savunulmaktadır. Ek olarak, metinlerdeki görüş çeşitliliğinin siyasal şiddet kavramının günümüzdeki anlamına etkileri tartışılmaktadır. Siyasal şiddet kavramını klasik ve çağdaş dönem siyaset felsefesi düşünürlerinin görüşleri üzerinden irdeleyen çalışma, bu kapsamda siyasal şiddet kavramının belirsizliğini gerekçelendirmeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinin benimsendiği çalışmada siyasal şiddetin kavramsal belirsizliği betimsel ve yorumsamacı bir analizle tartışılmaktadır. İlk olarak, şiddet kavramına, şiddetin nedenlerine ve şiddet türlerine değinilmektedir. Sonrasında siyasal şiddet kavramına dair literatürdeki tartışmalar ortaya konulmaktadır. Son olarak da bu tartışmalar siyaset felsefesi kapsamında düşünürler üzerinden analiz edilmektedir. Çalışmanın sonucunda, düşünürlerin siyasal şiddet kavramı üzerinde farklı görüşlere sahip olduğu, düşünürlerin kendi felsefeleri bağlamında şiddeti değerlendirdiği ve bu nedenle siyasal şiddet kavramının muğlaklaştığı savunulmaktadır.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Yıldırım, U. T. (2022). Siyasal Şiddetin Anlam Karmaşasının Temelleri Üzerine. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 15(89), 477-486.

*On Sources of the Ambiguity in the Concept of Political Violence**

Res. Asst. Umut Turgut Yıldırım

Inonu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science
and Public Administration, Malatya – TURKEY

Article History

Submitted: 25.01.2022

Accepted: 20.03.2022

Published Online: 28.03.2022

Keywords

Politics

Political Philosophy

Violence

Political Violence

Conceptual Ambiguity

Research Article

* Statements of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors": No conflicts of interest were reported for this article. Ethics committee approval is not required for this article.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.57811>

Abstract

Violence defines a phenomenon that has existed in human behavior and attitudes from the past. Therefore, it is necessary to see violence as one of the prominent determinants of human-human and human-nature relations. Political violence as a form of violence has a long and illustrious history. Therefore, considering the increase in violent acts in social relations in recent years and the increasing international terrorism, it is seen that the importance of violence and political violence serving political purposes is increasing. With this increase in importance, political violence, which has increased its popularity in the academic field, has become an issue that is constantly discussed by various views and approaches in addition to the accumulation from the past. One of the common points of these discussions stands out as the difference of opinion on the definition of political violence. As a result, political violence remains an ambiguous term that practically every field addresses from different perspectives, making it very difficult to agree on. From this point of view, this study focuses on the reasons for the ambiguity of the meaning of the concept of political violence in recent years and it is argued that there is uncertainty in the classical sources that discussed the violence. In addition, the study examines the effects of this diversity in views on the current meaning of the concept of political violence. The study, which examines the concept of political violence through the views of classical and contemporary political philosophy thinkers, aims to figure out the sources of uncertainty of the concept of political violence in this context. It employs qualitative research methodologies, and descriptive and hermeneutic analysis to examine the conceptual ambiguity of political violence. To begin, the notion of violence, as well as the reasons and forms of violence, are defined. Following that, the contrasts in the literature's interpretations of the concept of political violence are addressed. Finally, these discussions are analyzed through thinkers. As a result of the study, it is argued that thinkers have different views on the concept of political violence, that thinkers evaluate violence in the context of their philosophies, and that's why the concept of political violence becomes ambiguous.

GİRİŞ

Şiddetin tarihi, insanlık tarihine denk düşmektedir. İnsanoğluyla başlatılabilecek tarihiyle şiddet olgusu, birey yaşamının doğal ya da zoraki bir parçası olarak tarihin her döneminde insanlar arası ilişkilerde var olmuştur. Oldukça uzun tarihi ve sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yaşamı etkileme kapasitesi nedeniyle de şiddet, akademik ya da değil birçok çalışmaya konu edinilmiştir (Wolff, 1969; Arendt, 2003; Sorel, 2008; Geisen, 2009; Zizek, 2008; Whitehead, 2004; Apter, 1997). Birey ve toplumu ilgilendiren niteliğiyle özellikle sosyoloji ve psikoloji disiplinleri bağlamında irdelenen şiddetin, siyasal alanı etki alanı içine almasıyla siyaset felsefesinin de ilgilendiği olgular arasına girdiği görülmektedir. Siyasal şiddetin siyaset felsefesi bağlamında ele alınışının kaynağı da bu dönemden itibaren görünür hale gelmiştir.

Günümüzde her ne kadar demokratik rejimlerin sayısı geçen yüzyıla nazaran artmışsa da siyasal ve toplumsal olayların çözümünde demokrasinin erdemlerinden uzlaşma ve müzakereye dayalı yöntemler ile siyasal şiddete dayalı yöntemler arasındaki üstünlük mücadelesinin devam ettiği görülmektedir. Son yıllarda dünyada yükselişe geçen siyasal şiddet eylemleri de dikkate alındığında 21. yüzyılın önde gelen siyasal ve toplumsal sorunlarının biri olması nedeniyle siyasal şiddet, üzerine oldukça fazla görüş bildirilen kavramlar arasında yer almaktadır (Carter and Weaver, 2003; Docker, 2008; Laitin, 2007; Ruggiero, 2006; Milton-Edwards, 2006; Juergensmeyer, 2000; Horgan, 2005). Bu özelliği itibarıyla da siyasal şiddet farklı anlamlara gelen bir kavram olarak hem kapsamı hem de belirsizliği giderek artan bir olgu haline gelmektedir (Hibbs, 1973; Gurr, 1980; Cairns, 1996; Besley and Persson, 2011).

Bu çalışmada, siyasal şiddet kavramının yakın tarihimizdeki anlam belirsizliğinin kaynaklarının şiddet üzerine görüş bildirilen klasik kaynaklarda da söz konusu olduğu savunulmakta ve bu temellerin kavramın günümüzdeki anlamına etkileri tartışılmaktadır. Siyasal şiddet kavramını klasik ve çağdaş dönem siyaset felsefesi düşünürlerinin görüşlerine referansla ele alan çalışma, bu minvalde siyasal şiddet kavramının belirsizliğini gerekçelendirmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın çıkış noktası, siyasal şiddet olgusunun 21. yüzyılda hala devam eden anlam karmaşasıdır. Çalışmanın sonucunda, siyaset felsefesi düşünürlerinin siyasal şiddet kavramı üzerinde farklı görüşlere sahip olduğu, düşünürlerin kendi felsefeleri bağlamında şiddeti değerlendirdiği ifade edilmektedir. Ek olarak siyaset felsefesi bağlamında şiddetin, onaylandığı ya da meşru görüldüğü anlayışların yanı sıra olumsuzlandığı fikirlerin de mevcut olduğu tespit edilmektedir. Bakış açılarındaki bu farklılıkların da siyasal şiddetin günümüzdeki anlam karmaşasının temelini oluşturduğu savlanmaktadır.

1. ŞİDDET: TANIMI, NEDENLERİ VE TÜRLERİ

Şiddet, etimolojik köken itibarıyla Türkçeye Arapçadan geçmiş ve “*Peklik, sertlik ve sıklık*” anlamlarına gelen bir sözcüktür. Latince kökenli *violentus* kavramından İngilizceye *violence* olarak geçen şiddet “*Kuvvetli, sert, zorlu, incitmek, zorlamak ve ihlal etmek*” anlamlarını taşımaktadır (Dursun, 2011: 3). Buradan yola çıkılırsa şiddet, en genel anlamıyla, sertlik, sert ve katı davranış, kaba kuvvete başvurmayı ve bireyleri sindirmek ya da korkutmak için harekete geçirilen eylemleri ifade etmektedir (Ünsal, 1996: 29).

Sözlük anlamının yanı sıra şiddetin kavramsal açıdan tanımları da mevcuttur. Dünya Sağlık Örgütü’nün tanımıyla “*Yaralama, ölüm, psikolojik zarar veya kayıp ile sonuçlanan veya bunlarla sonuçlanması muhtemel olan, kişinin kendisine, başka bir kişiye, bir gruba veya topluluğa karşı fiziksel ve gücün tehdit veya fiili olarak kasıtlı kullanımudur*” (World Health Organization, 2002: 5). Dolayısıyla şiddet, türüne, amacına ve yöntemine bakılmaksızın bir hak ihlalini de doğuran eylemler olarak tanımlanabilir. Ayrıca şiddet, bireylerin ya da toplu olarak grupların fiziki ya da psikolojik olarak zarar görmesine neden olan her türlü bireysel ve topluca gerçekleştirilen eylemleri de ifade etmektedir (Öztürk, 2013: 195).

Şiddetin bir diğer anlamı, şiddetin hedefindeki birey ya da grupların sahip oldukları iradeleri dışında hareket etmesine neden olan ve bu nedenle de kişilerin eylemleri seçme konusundaki özgürlüğünü kısıtlayan her türlü tutum ve davranışlara işaret etmektedir (Bauman, 2005: 252). Bu anlamıyla şiddetin, bireylerin karşısındakilere kaba kuvvet kullanma ve sert davranma yöntemlerine başvurarak onları sindirmek ve korkutmak amacıyla girilen eylemler olarak da tanımlanması mümkündür (Hobart, 1996: 53).

Özetle şiddet, bireylere ve gruplara yönelik bilerek veya bilmeyerek fiziksel ve psikolojik anlamda zarar verme, onları iradeleri karşısında karar almaya zorlama ya da istenilen durumu yöneltme amacındaki her türlü eylem, söz, tutum ve davranışlar olarak tanımlanabilir.

1.1. Şiddetin Nedenleri

İnsanın sözlü ya da sözsüz davranışlarından oluşan şiddetin ortaya çıkmasında etkili olan faktörler ya da şiddeti doğuran durumlar hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Ancak şiddeti gerçekleştiren temel aktörün bireyler olması, şiddetin insan doğasında var olup olmadığına yönelik tartışmaları gündeme getirmektedir. Bu anlamda birey davranışı olarak şiddetin kaynağını insanda arayan görüşlerin yanında, şiddeti sonradan öğrenilen ve insan özünde yer almayan bir olgu olarak da tanımlayan görüşler mevcuttur.

Burada ilk olarak, şiddeti insan doğasında tabii olarak gören Sigmund Freud'a değinmek gerekir. Freud'un felsefesinde şiddet, bireylerde saldırganlıkla beraber temel iki güdüyü oluşturan parçalardan birine karşılık gelir. Bu görüşte insan, doğduğunda hâlihazırda şiddet güdüsüyle birlikte doğar (alıntılayan Afşar, 2015: 716). Dolayısıyla şiddet, insan doğasında verili bir özellik olarak alınır.

Bununla birlikte, şiddeti bireyin doğasından izole eden görüşler de mevcuttur. Bunlara göre ise şiddet, toplumsal süreçler içinde öğrenilmiş bir davranış olarak algılanmalıdır. Diğer bir anlatımla bireylerdeki saldırganlık güdüsü, önceden var olan ya da içgüdüsel bir özellik taşımaz bireylerin yaşadığı toplumsal süreçlerin etkisiyle ortaya çıkar ve gelişir (Erten ve Adalı, 1996: 160). Dolayısıyla bu anlayışta, bireyleri doğuştan şiddet eğilimli olarak görmek hatalı bir bakış açısıdır. Şiddetin bireylerin doğasında var olmadığını iddia eden anlayış, şiddetin toplumsal kaynaklarını vurgulamaktadır. Bu minvalde, şiddete yol açan nedenleri psikolojik, sosyo-ekonomik ve siyasi olmak üzere üç temel grupta toplamak mümkündür.

Psikolojik sorunlar ve bozuklukların bireylerde şiddet eğilimini arttırdığı hâkim paradigmlar arasındadır. Bu anlayışta, bireylerin psikolojik gelişimlerinin ilk dönemlerinde şiddete tanık olması ya da maruz kalması, ilerleyen dönemlerde şiddete yönelmenin temel nedenleri arasında görülmektedir. Ayrıca kişilik ve ruhsal bozukluğu olan bireylerin toplumda kabul görmemesi ve aile/yakın çevreyle ilişkilerinin sınırlı düzeylerde gerçekleşmesi de bireyleri şiddete yönelten önemli nedenler arasında sayılmaktadır (Arslanoğlu, 2003: 173-174). Bu anlamıyla şiddetin kaynaklarının özellikle bireylerin toplumsallaşma süreçlerinde oluştuğu ifade edilebilir.

Şiddetin bir diğer nedeni de sosyo-ekonomik koşullara bağlanmaktadır. Bireylerin yaşamları süresince karşı karşıya kaldığı ekonomik sıkıntılar bireyleri şiddete başvurmaya itmektedir. Ekonomik nedenler bağlamında işsizlik, adaletsiz refah dağıtımı, yoksulluk ve zor hayat şartları bireyleri şiddete yönelten önemli etkenlerden bazılarıdır. Öte yandan, şiddetin bir diğer kaynağı da bireylerin yaşadığı siyasi alanla ilişkilidir. Zira siyasi sistemin sorun çözücülüğüne yönelik inancın bireylerde erozyona uğraması şiddetin siyasi kaynağının temelini oluşturmaktadır (Özerkmen ve Gölbaşı, 2010: 33-34).

Şiddetin nedenlerini açıklamada başvurulan başka bir yaklaşım ekolojik model olarak adlandırılmaktadır. Bu yaklaşımda, şiddetin kaynağı bireylerin biyolojik ve kişisel geçmişinde, aile ve yakın çevredeki ilişkilerinde, bireylerin arkadaşlık ya da mesleki çevrelerini ifade eden geniş çevrelerinde ve nihayet kültürel normları da içeren sosyo-ekonomik çevrenin tümünde aranmaktadır (Polat, 2016: 17).

1.2. Şiddet Türleri

Şiddeti tasnif etmekte kullanılan birden çok ölçüt bulunmakta ve bu doğrultuda şiddetin türleri farklılaşmaktadır. İlk olarak şiddet, şiddete maruz kalan kesimler üzerinden sınıflandırılmaktadır. Burada kadına şiddet, çocuğa şiddet, engelli bireylere yönelik şiddet, mültecilere şiddet vb. gibi şiddet türleri bulunmakta ve bu liste uzatılabilmektedir (Polat, 2016: 16). Bir diğer sınıflandırma ise şiddet eyleminin niteliğine göre yapılmaktadır. Buna göre de şiddet fiziksel, cinsel, duygusal, ekonomik ve siber olmak üzere farklı biçimlere sahiptir (Güleç, Topaloğlu, Ünsal ve Altıntaş, 2012).

Fiziksel şiddet, fiziksel zora dayanmakla birlikte hedef aldığı kişi ya da gruplarda somut anlamda etki yaratan şiddet türüdür. Tokat atma, sopayla vurma, ateşli silahla yaralama, işkence, cinsel taciz vb. gibi davranışlar fiziksel şiddet örneklerindedir (Mavili, 2006: 33).

Psikolojik şiddet, fiziksel şiddetten farklı olarak bireylerin psikolojileri üzerinde zarar verici etkisi

bulunan şiddet türüdür. Kişilerin devamlı eleştirilmesi, onur kırıcı ifadeler ile aşağılanmalar ve cinsel saldırılar da psikolojik şiddet türüne örnek teşkil etmektedir (Barış, 2015: 47). Duygusal ve cinsel şiddet türleri de psikolojik şiddet türü içinde değerlendirilebilirler. Ayrıca cinsel şiddet, hem psikolojik hem de fiziksel şiddet türünü içine alan bir şiddet türüdür.

Ekonomik şiddet, bireylere ekonomik ilişkiler üzerinden uygulanan şiddet türüdür. Kişiyi zorla çalıştırmak ya da çalıştırmamak, ekonomik varlıklarına el koymak, aile içi ekonomide karar alma ve uygulama süreçlerine eşlerin birbirini dâhil etmemesi gibi sözlü ya da davranışsal eylemler ekonomik şiddet türüne örnek olarak gösterilebilir (KAMER, 2015).

Yine bir diğer sınıflandırmada şiddet, "*Bireyin kendine yönelik, kişiler arası ve kolektif şiddet*" olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu sınıflandırmalardan ilki olan bireyin kendine yönelik şiddeti de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır: intihar ve kendini aşağılama. Kişiler arası şiddet de temelde ikiye ayrılmaktadır: Aile içi şiddet-eş şiddeti ve topluluk şiddeti. Kolektif şiddet ise daha karmaşık bir sınıflandırmayı ihtiva etmektedir. Buna göre sosyal, siyasal ve ekonomik şiddet türleri kolektif şiddet türü kapsamına alınmaktadır. Terör eylemleri, çete saldırıları, bireylerin ya da ülkelerin ekonomilerine yönelik saldırılar, kolektif şiddet türlerine örnek gösterilmektedir (World Trade Organization, 2002: 6-7). Şiddet sınıflandırılırken kullanılan bir diğer ölçüt, şiddette eyleminin süresiyle ilişkilendirilmektedir. Buna göre şiddet temelde yapısal şiddet, yani uzun süre devam eden ve konjonktürel şiddet, yani belirli bir süreliğine devam eden olmak üzere iki türdür (Kocacı, 2001: 4). Yukarıdaki şiddet tanımları ve çeşitleri dikkate alındığında, şiddetin üzerinde görüş birliğinin sağlandığı bir olgu olmadığı aşıkardır. Bu tartışmaların şiddetin bir diğer yönü olan siyasal şiddet üzerinde de devam ettiği ifade edilebilir.

2. SİYASAL ŞİDDET ÜZERİNE KAVRAMSAL TARTIŞMALAR

Şiddet kavramı üzerinde mutabakata varılmaması siyasal şiddetin tanımı noktasında da devam etmektedir. Şiddetin muhtevasının oldukça karmaşık oluşu, siyasal şiddetin tanımlanmasında da karşılaşılan önemli engellerin başında gelmektedir. Fakat siyasal şiddetin belirli ortak özellikleri barındırdığı da ayrıca ifade edilmelidir. Bu özellikler literatürde yer alan siyasal şiddet tanımları üzerinden incelenebilir. Bu doğrultuda ilk olarak siyasal şiddet, amaçları, hedefleri, yerine getiriliş formları ve sonuçları itibariyle siyasal değer atfeden ve meydana geldiği alanda psikolojik ve fiziki hasar doğuran eylemler olarak tanımlanmaktadır (Nieburg, 1969: 32-34). Bu tanımdan hareketle siyasal şiddetin, siyasal öneme haiz olan olgulara yönelik olduğu ve psikolojik ya da fiziki zarar verdiği tespit edilmektedir.

Siyasal şiddetin bir diğer anlamda siyasal bir çevrede sisteme ya rejime, rejimin önde gelen aktörlerine ve benimsenmeyen ya da değiştirilmesi istenen politikalarına yönelik bütün bireysel ve toplu saldırılar olarak tanımlanmaktadır (Skocpol, 2004: 36). Dolayısıyla siyasal şiddetin özünde birey ve devlet ilişkisinde bir tarafın beklentilerinin gerçekleşmemesinin önemli rolü olduğu düşünülebilir. Diğer ifadeyle toplumun mevcut sosyo-kültürel yapısı ile siyasal sistemden bekledikleri arasında cereyan eden çatışma bireyleri şiddete yöneltiyorsa siyasal şiddetin söz konusu olduğu savlanabilir (Dönmez, 2004: 83).

Siyasal şiddetin tanımlanmasında önemli bir diğer nokta da siyasal şiddet-iktidar-güç-meşruluk kavramlarının açıklanmasına yönelik tartışmalardır. Zira siyasal şiddet tanımlanırken birbirinin yerine kullanılan bu kavramlar, siyasal şiddet kavramını belirsizleştirmektedir. Buradaki tartışmalardan ilki, siyasal iktidarın siyasal ve toplumsal düzenin korunması ve barış ve sükûnetin devamı için bireylere yasalarla orantılı güç kullanabileceğini iddia eder. Fakat kullanılan bu gücün kaynağının hukuki normlara dayanmasının gerekliliğinin de altını çizmektedir. Bu görüşte, siyasi iktidarın kullandığı gücün ya da şiddetin meşruluğu toplumda hâlihazırda var olan rızaya dayandırılmaktadır. Fakat diğer bir görüşte bu tipteki siyasal şiddetin toplumun tamamının rızasına sahip olduğunun doğru olmadığı iddia edilir. Dolayısıyla siyasal şiddetin devletin güç kullanma tekeli üzerinden meşrulaştırılmasına karşı çıkmaktadır (Şen, 2018: 30-31). Buradan hareketle siyasal şiddetin toplumsal kabulden yoksun siyasal amaçları gerçekleştirme hedefinde olan eylemler olarak tanımlanması mümkündür. Zira siyasal şiddet ve iktidar kavramları arasında gücün kullanımının meşruluğu noktasında önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Siyasal şiddet, uygulayıcılarının benimsediği iddia ya da gayelerin mücadele ettikleri rakiplerine kabul ettirilmesi ya da onlarla uzlaştırılması nedeniyle hareke geçirilen eylemler olarak da tanımlanmaktadır (Bodur Ün ve Timur, 2016: 566). Siyasal şiddetin hedef kitlesinin özellikle sınırlı sayıda bir araya gelmiş seçkinler olması da politika ile şiddet arasındaki ilişkiselliğin bir diğer boyutudur. Bu anlamıyla siyasal şiddet, yasal yolların yani meşru siyasal zeminin araçları kullanılarak karar alıcıları etkilemekten ziyade gayr-i meşru zeminde etkilemeye çalışan eylemleri ifade etmektedir (Kurum ve Avcı, 2018: 57-58).

Son olarak siyasal şiddetin önemli yönlerinden biri olan sembolik kuvvet üzerinden de tanımlandığı görülmektedir. Burada siyasal şiddet eylemlerinin nedenleri ya da neyi amaçladığı şiddet eylemlerinin dış dünyada neden olduğu etkilere odaklanarak açıklanmaktadır. Buna göre siyasal şiddet bireylerde duygusal ve sembolik anlamda olumsuz sonuçlar doğurabilen eylemler olarak tanımlanmaktadır (Della Porta, 2008: 226).

Siyasal şiddetin tanımında olduğu gibi türleri noktasında da farklılıklar söz konusudur. Literatürde birbirinden farklı oldukça fazla siyasal şiddet türü mevcuttur. Fakat genel anlamda siyasal şiddet türleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Keleş ve Ünsal, 1996: 92):

- Ülkelerin etnik, ırki, dinsel ve bölgesel çeşitliliğine dayanan kültürel farklılıklarından doğan siyasal şiddet,
- Devrimci ve karşı-devrimci siyasal şiddet,
- Askeri darbelerin neden olduğu siyasal şiddet,
- Öğrenci eylemleri sonucunda ortaya çıkan siyasal şiddet,
- Ayrımcı siyasal şiddet,
- Seçimlerle patlak veren siyasal şiddet,
- Siyasal iktidarın sorgulandığı kesimlerin neden olduğu siyasal şiddet.

Yukarıda da belirtildiği üzere siyasal şiddet çeşitli biçimler alabilmektedir. İnsanlar arasında kimliğe dayalı husumetler, siyasal düzen muhalifliği, radikal toplumsal hareketler ve iktidarı elinde tutanların tahakküm etme eğilimleri, bu anlamda siyasal şiddetin temel kaynakları olarak okunabilmektedir. Örneğin etnisite ve ırka dayalı siyasal şiddeti Almanya'da Nazi dönemindeki uygulamalarda görmek mümkünken, Rusya'da 20. yüzyılın başında gerçekleşen Bolşevik Devrimi de devrimci şiddete örnek oluşturmaktadır. 68 Kuşağı olarak da bilenen toplumsal ve gençlik hareketleri de siyasi gerekçelerle gerçekleştirilen kolektif şiddet sınıflandırmasına uygun düşmektedir.

Siyasal şiddetin nedenlerini psikolojik, sosyo-ekonomik ve politik olmak üzere üç temel başlıkta incelemek mümkündür. Psikolojik anlamda siyasal şiddete neden olan etmenler bireylerin kişisel olarak belirli bir amacı gerçekleştirme ve çıkarlarını gerçekleştirme gayesiyle ve bireydeki psikolojik problemler ya da psikopatolojik durumlarla ilişkilendirilmektedir (Demirli, 2011: 68). Siyasal şiddetin psikolojik kaynakları da daha çok şiddeti meydana getiren bireylerle ilişkilidir. Özellikle siyasal şiddetin psikolojik kaynağı, sorunlu bireylerdeki şiddet eğiliminin siyasal alana taşınması ile gerçekleşen süreci tarif etmektedir.

Siyasal şiddetin sosyo-ekonomik gerekçelerle ortaya çıkışı, bireylerin beklentileri ile mevcut durum arasındaki çatışmadan kaynaklanmaktadır. Zira bireylerin karşı karşıya kaldığı sosyal eşitsizlik, adaletsizlik, gelir dağılımındaki eşitsizlikler, işsizlik, yoksulluk, refah kaybı ve sömürgeleştirme gibi olgular, bireylerde siyasal şiddete başvurma'nın belirleyici nedenleri arasındadır (Blau and Blau, 1982: 114; Ergil, 2001: 40).

Siyasal şiddete yol açan bir diğer neden de bizatihi siyaset alanı ile ilişkilidir. Zira siyasal alanın da kendi içinde siyasal şiddeti doğuran oldukça fazla parametresi bulunmaktadır. Fakat temel olarak birkaç neden sıralanabilir. Bu anlamda, siyasal hayatın karar alma mekanizmalarının dışında tutulan, siyasal temsilinin o ya da bu şekilde kısıtlandığı, özgür bir ortamda siyasal iktidar için rekabet edemeyen, temel hak ve özgürlüklerinin yanında siyasal haklarının da tanınmadığı ve hukuk önünde eşit olmayan bireylerin siyasal şiddet eylemleri gerçekleştirdiği belirtilmektedir (Şen, 2018: 31-32).

Siyasal şiddetin kaynaklarının çeşitliliği aynı zamanda nedenlerini belirlemekte de muğlaklığa sebebiyet vermektedir. Fakat savaş, farklı ve zıt fikir ve inançlara aşırı bağlılık, siyasal iktidarın yozlaşması, toplumsal ve siyasal güvensizlik, baskıcı ve tepeden inmece siyasal araçların toplumsal dönüşümde rol

oynaması, toplumsal ve ekonomik problemler, eğitim ve medyaya ilişkin problemler de siyasal şiddetin önemli kaynakları arasında sayılmaktadır (Şen, 2018: 28).

Siyasal şiddetin yukarıda belirtilen nedenlerine ek olarak, olguyu siyaset felsefesi bağlamında ele alan düşünürlerin de siyasal şiddetin kaynağına dair farklı fikirleri mevcuttur. Örneğin J. J. Rousseau'un felsefesinde şiddetin kaynağına değinilecek olursa; Rousseau, toplumsal ve siyasal bir olgu olarak şiddetin her şeyden önce bireyler arasındaki eşitsizlikten doğduğunu iddia etmektedir. Eşitsizliğin de Rousseau'ya göre temelde iki kaynağı bulunmaktadır: bunlardan ilki verili olan niteliklerden yani yaş, sağlık, güç ve zekâ gibi niteliklerdeki doğal eşitsizliktir. Diğeri ise insanların kendi çaba ve başarılarına bağlı olarak sonradan kazanılan zenginlik, itibar vb. gibi nitelikleri ifade eden suni/yapay eşitsizliklerdir (Rousseau, 1990: 50-87). Buradan hareketle, şiddetin kaynağı Rousseau'cu bir perspektifle değerlendirilse; şiddet, doğal ya da suni eşitsizlikten doğmasına bakılmaksızın kaynağını insandan alan toplumsal gerçeklik olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Rousseau'nun, şiddeti birey üzerinden açıklamaya çalışan argümanlara sahip olduğu belirtilebilir.

Bununla birlikte şiddetin kaynaklarına dair çağdaş dönemde öne çıkan Hannah Arendt'in de fikirleri siyasal şiddetin nedenleri hakkında dikkate değerdir. Arendt, bir olgu olarak şiddetin kaynağını birey-üstü bir varlıkta aramanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Buna göre siyasal şiddetin temel kaynağı devlette ya da daha geniş anlamıyla iktidarda somutlaşmaktadır. Ayrıca siyasetin dışında kalan alanın temsilini üstlenen şiddet olgusu Arendt'e göre iktidarın gücünün zayıfladığı zaman ve mekânda kendini göstermektedir (Arendt, 2003: 70).

Özetlemek gerekirse siyasal şiddetin tanımı, türleri ve siyasal şiddete neden olan faktörlerin çeşitliliği dikkate alındığında siyasal şiddetin anlam karmaşası sorunsalı daha da somutlaşmaktadır. Buradan hareketle, siyaset felsefesi bağlamında siyasal şiddete yönelik fikir ve düşünceleri karşılaştırmalı olarak incelemek bu karmaşanın temellerine dair tahlil ve tespitine bulunmaya yararlı olacaktır.

3. SİYASAL ŞİDDETİN ANLAM KARMAŞASININ KAYNAKLARI: SİYASET FELSEFESİNDEN KANITLAR

Siyasal şiddetin politik felsefe bağlamında irdelenmesi, her şeyden önce siyaset filozoflarının görüşlerine yer vermeyi zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda birçok düşünür şiddet ve şiddetin siyasal hayat ile ilişkisi üzerine görüş bildirmiştir. Siyasal şiddet kavramının işaret ettiği anlamlar da bu görüşler üzerinden şekillenmiş ve geçmişten günümüze kapsamı sürekli genişleyerek gelen bir olguyu meydana getirmiştir. Bu belirsizliğin kaynaklarını şiddet hakkında birbirinden farklı görüşlere sahip olan düşünürlerde aramak mümkündür.

İlk olarak, toplum sözleşmesi kuramcısı Thomas Hobbes'un felsefesinde şiddetin ele alınış biçimlerine değinilebilir. Şiddetin Hobbes'un zihnindeki kavramsallaştırması öncelikle insan doğası ve toplumsal sözleşme idealinde kendine yer bulmaktadır. Nitekim Hobbes'un tarif ettiği devlet-öncesi durumu ifade eden doğa durumunda insan, ahlaki anlamda kötü niteliğiyle *-bencil, kinici, çıkarıcı-* dikkat çeker. Bu doğrultuda doğa durumu, çatışmanın ve savaşın olduğu bir toplumsal durumu ifade etmektedir. Şiddetin hâkim olduğu bu toplumsal durumun barış düzenine dönüşümü ise yalnızca toplum sözleşmesinin kurulmasıyla mümkündür (Hobbes, 2007: 92-97). Dolayısıyla Hobbes, şiddet ve egemenliğin düzenlendiği siyasal yapıyı birbirinin ters orantılısı olarak görür. Hobbes'un felsefesinde insan doğasının özsel bir niteliği olan şiddet ancak devlet ya da üst bir egemen tarafından törpülenmesi mümkün olan bir olgudur.

Şiddet olgusu üzerinde görüş bildiren bir diğer düşünür de George Wilhelm Friedrich Hegel'dir. Hegel, şiddeti baskı ve zorlama kavramlarıyla açıklamaktadır. Bireyin fiziksel anlamda baskı ve zorlamaya maruz kalması Hegel'in felsefesinde doğal bir durum olarak şiddeti temsil etmektedir (alıntılayan Dursun, 2011: 10-11). Bireylerin iradesine uygulanan haksız fiil anlamını kazanan şiddet Hegel'in felsefesinde her durumda ahlaki değildir (Karataş, 2017: 126).

Şiddeti politik felsefesinde değerlendiren bir diğer düşünür Karl Marx'tır. Marx'ın anlayışında şiddet, bireylerden izole edilmiş anlamıyla toplumsal yapılarla ilişkili bir olgudur. Toplumsal yapıdan

Marx'ın kastettiği ise kapitalist üretim biçimidir. Marx'ın felsefesinde şiddet, hem kapitalist sistemin tahakkümünde hem de sosyalizme geçişte devrimci bir değişimi gerçekleştirmek için kullanılacak bir araç olarak tanımlanmaktadır (Geisen, 2009: 44).

Max Weber açısından şiddet ise devlet ve iktidarla özdeşleştirilmektedir. Weber'in şiddeti devletlerin hem iç hem de dışındaki amaçlarını gerçekleştirmek için meşru bir araç gördüğü belirtilebilir. Ayrıca şiddet yalnızca devlet tekelindeki bir olguyu tasvir eder (Weber, 2006: 27-28). Weber'in devlete özgülediği şiddetin belirli amaçları bulunmaktadır. Bunlar devletin güvenliğine yönelik tehditlerin elimine edilmesi, devletin askeri anlamda savaşa hazırlıklı hale getirilmesi ve egemenlik alanı dâhilinde barış ve güvenin tesis edilmesi olarak özetlenebilir (Bayrak, 2019: 60).

Modern ve çağdaş dönem siyaset felsefesi çalışmalarında da şiddet farklı yönleriyle tartışılan bir meseledir. Şiddeti ele alan bu çalışmalarda şiddeti savunmasıyla Georges Sorel'in fikirleri dikkat çekmektedir. Sorel, Marksizm çatışmasında ve modern dönemdeki ahlaki temellerde şiddetin belirleyiciliğini vurgulamaktadır. Böylelikle şiddet buradaki olguların üzerine konumlandığı bir olgu olmasıyla savunulması gereken insan eylemleri niteliği kazanmaktadır (Sorel, 2008).

Hannah Arendt'in felsefesinde şiddet, kamusal-özel, siyaset-siyaset dışı ve iktidar-iktidar karşıt ikilemleri kullanılarak ele alınmaktadır. Buna göre, şiddet siyasal bir topluluğun doğasında bulunmamaktadır. Birey yaşamını kamusal ve özel olarak ikiye ayıran bu anlayışta şiddet bireyin özel yaşamına indirgenir. Ayrıca özünde ölümü barından şiddetin siyaset alanına dâhil edilmesi de söz konusu değildir (Arendt, 2003: 65; Toker, 1992: 68). Arendt, siyaset alanla daha da özdele iktidar ile şiddeti bağdaştıran anlayışın karşısında yer almaktadır. Temel savunusu da şiddetin siyasetin dışında bir olgu olduğuna yöneliktir.

A.Gramsci'nin de şiddeti araç olarak tanımlayan fikirleri mevcuttur. Gramsci'nin anlayışında şiddet kapitalist üretim ilişkilerinde üretim araçlarına sahip olan burjuvanın toplumun diğer kesimleri üzerinde hegemonya kurmak ve toplumun diğer kesimlerinin de bu hegemonyayı reddetmek için başvurduğu bir araç olarak görülmektedir (Walby, 2012: 103).

Son olarak David C. Schwartz da siyasal şiddetin farklı bir tanımını yaparak, kendine özgü felsefesinde şiddete bir anlam yüklemektedir. Schwartz'ın felsefesinde şiddet, siyasal devrimlerle benzer anlamda kullanılmaktadır. Bireylerin şiddet eylemlerini gerçekleştirmesi de siyasal sistemin bireyleri sistemden yabancılaştırmasına bağlanmaktadır (Schwartz, 1972: 58-59).

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Şiddet günümüzün akademik yazınında popülerliğini yitirmemiş önemli olgulardandır. Bu popülerliği şiddetin müphem bir kavram olarak algılanmasına da yol açmaktadır. Fakat genel ifadeyle şiddet, insanın hem doğasında var olan hem de toplumsal koşullara karşı geliştirilen insan tutumu, davranışı ve eylem olarak tanımlanmaktadır. Zamansal ve mekânsal olarak sınırlanamayan şiddetin bireyin yaşadığı her anda ve her mekânda var olduğu ve olabileceği düşünüldüğünde şiddet üzerinde tartışmaların devam edeceği de açıktır.

Siyasal şiddetin anlam karmaşasının nedenlerini inceleyen bu çalışmanın sonunda ifade edilebilir ki;

Öncelikle şiddet kavramının anlamındaki belirsizliklerin siyasal şiddet olgusunu tanımlamada çeşitli belirsizliklere neden olduğu görülmektedir. Zira şiddet üzerine bildirilen görüş farklılıkları, siyasal şiddetin tanımlandığı çalışmalarda da söz konusudur.

Siyasal şiddet kavramı siyaset felsefesi düşünürleri tarafından farklı biçimlerde ele alınmış ve tanımlanmıştır. Tanımlardaki farklılığa ek olarak, siyasal şiddete neden olan faktörler hususunda da düşünürler arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Düşünürlerin bazıları şiddeti ve siyasal şiddeti insan doğasında bulunan ve doğuştan gelen bir olgu olarak tanımlarken, diğerleri siyasal şiddetin toplumsal olaylar çerçevesinde geliştiğini iddia ederek insan doğasında bağımsızlaştırmaktadır.

Diğer yandan, siyasal şiddet olgusunun ortaya çıkışını insanlar arasındaki ekonomik, sosyal ve siyasal ilişkilerin eşitsizliğine ve adaletsizliğine ya da bireylerin beklentilerinin karşılanamamasına bağlayan

görüşler de mevcuttur. Bunun birlikte siyasal şiddetin kaynağını bireyden ziyade siyasal yapıların nitelikleri ve faaliyetleriyle de ilişkilendiren anlayışlar bulunmaktadır. Dolayısıyla siyasal şiddetin kaynaklarına dair felsefi görüşlerde ciddi ayrımlar bulunmaktadır.

Siyaset felsefesi bağlamında şiddetin savunulduğu ya da eleştirildiği görüşler de dikkat çekmektedir. Bu tartışmalar dikkate alındığında siyasal şiddetin günümüz konjonktüründeki anlam belirsizliğini, düşünürlerin yukarıda bahsedilen farklı algılayışlarına ve yorumlarına bağlamak mümkündür. Nitekim her düşünür, benimsediği siyaset felsefesi bağlamında farklı bir siyasal şiddet tasviri geliştirmiş ve kavramı bu çerçeveden okumuştur. Farklı okumalar da farklı siyasal şiddet tanımlarının yapılmasına yol açarak nihayetinde kavramın belirsizleşmesine neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- Afşar, S. T. (2015). Türkiye’de Şiddetin “Kadın Yüzü”. *Sosyoloji Konferansları*, 0(52), 715-753.
- Apter, D. E. (1997). *The Legitimization of Violence*. New York: New York University Press.
- Arendt, H. (2003). *Şiddet Üzerine*, (Çev. B. S. Şener). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arslanoğlu, K. (2003). *Politik Psikiyatri*. İstanbul: ADAM Yayınları.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*, (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- Bayrak, E. (2019). Şiddet Tekelinin Tarihsel Gelişimi ve Bugüne Dair Notlar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 68(1), 57-82.
- Besley, T. and Persson, T. (2011). The Logic of Political Violence. *The Quarterly Journal of Economics*, 126 (3): 1411-1445.
- Blau, J. R. ve Blau, P. M. (1982). The Cost of Equality: Metropolitan Structure and Violent Crime. *American Sociological Review*, 57(1), 114-129.
- Bodur Ün, M. ve Timur, K. (2016). Kolektif Siyasal Şiddet ve İslami Toplumsal Hareket Analizi: Hamas Örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(2), 559-591.
- Cairns, E. (1996). *Children and Political Violence*. New Jersey: Blackwell Publishing.
- Carter, C. ve Weaver, C. K. (2003). *Violence and Media*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- Della Porta, D. (2008). Research on Social Movements and Political Violence. *Qualitative Sociology*, 31(3), 221-330.
- Demirli, A. (2011). Terörizm, Psikososyal Etkileri ve Müdahale Modelleri. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(35), 66-78.
- Dönmez, R. Ö. (2004). Küreselleşme, Batı Modernliği ve Şiddet: Batı’ya Karşı Siyasal İslam. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(4), 81-114.
- Docker, J. (2008). *The Origins of Violence*. London: Pluto Press.
- Dursun, Y. (2011). Şiddetin İzini Sürmek: Şiddet Nedir? *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(12), 1-18.
- Ergil, D. (2001). Şiddetin Kültürel Kökenleri. *Bilim ve Teknik*, 0(399), 40-41.
- Erten, Y. ve Adalı, C. (1996). Saldırganlık, Şiddet ve Terörizmin Psikososyal Yapıları. *Cogito*, 0(6-7), 51-65.
- Geisen, T. (2009). İktidar ve Şiddet: Zorunlu Bir Ayrım mı?. *Felsefelogos*, 0(37), 167-191.
- Güleç, H.; Topaloğlu, M.; Ünsal, D. ve Altıntaş, M. (2012). Bir Kısır Döngü Olarak Şiddet. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(1), 112-137.
- Gurr, T. R. (1980). *Handbook of Political Conflict: Theory and Research*. New York: Free Press.
- Hibbs, D. A. (1973). *Mass Political Violence: A Cross-National Causal Analysis*. New York: John Wiley & Sons.
- Hobart, M. (1996). Şiddet ve Susku: Bir Eylem Siyasetine Doğru, (Çev. S. Yurduer). *Cogito*, 0(6-7), 51-65.
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan*, (Çev. S. Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Horgan, J. (2005). *The Psychology of Terrorism*. London/New York: Routledge.
- Juergensmeyer, M. (2000). *Terror in the Mind of God-The Global Rise of Religious Violence*. London: University of California Press.

- KAMER. (2015). Kadın Hakları İnsan Haklarıdır Projesi Proje Final Raporu. <http://www.aciktoplumvakfi.org.tr/medya/01062015kadinhaklari.pdf> adresinden 12.10.2021 tarihinde erişildi.
- Karataş, Y. C. (2017). Ahlak, Siyaset ve Demokrasi Bağlamında: Kötülük ve Şiddet. *İnsan ve Toplum*, 7(2), 113-140.
- Kocacık, F. (2001). Şiddet Olgusu Üzerine. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(19), 1-7.
- Kurum, M. ve Avcı, D. (2018). Radikalizm ve Aşırıcılıktan Terörizme: Siyasal Şiddetin Araçsallaştırılması. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14(28), 37-90.
- Laitin, D. D. (2007). *Nations, States and Violence*. New York: Oxford University Press.
- Mavili, A. (2006). *Aile İçi Şiddet: Kadının ve Çocuğun Korunması*. İstanbul: Elma Kitabevi.
- Milton-Edwards, B. (2006). *Islam and Violence in the Modern Era*. New York: Palgrave Macmillan.
- Nieburg, H. L. (1969). *Political Violence: The Behavioral Process*. New York: Palgrave Macmillan.
- Özerkmen, N. ve Gölbaşı, H. (2010). Toplumsal Bir Olgular Olarak Şiddet. *Sosyal Bilimlerde Araştırmalar Dergisi*, 0(15), 23-37.
- Öztürk, A. B. (2013). Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Neredeyiz? Feminist Sosyal Çalışma Bağlamında Bir Değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 0(0), 192-237.
- Polat, O. (2016). Şiddet. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 15-34.
- Rousseau, J. J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliği Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*, (Çev. R. N. İleri). İstanbul: SAY Kitap.
- Ruggiero, V. (2006). *Understanding Political Violence*. New York: Open University Press.
- Schwartz, D. J. (1972). Political Alienation: The Psychology of Revolution's First Stage. (Eds. Feleraben ve Gurr). In *Anger, Violence and Politics: Theories and Research*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Skocpol, T. (2004). *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, (Çev. S. E. Türközü). Ankara: İmge Yayıncılık.
- Sorel, G. (2008). *Şiddet Üzerine Düşünceler*, (Çev. A. Hazaryan), (Yay. Haz. A. Kırmızıgül ve A. O. Alayoğlu). Ankara: EPOS Yayınları
- Şen, Y. F. (2018). Şiddet, Siyasal Şiddet ve Terör. (Ed. S. Z. Haklı). *Radikalleşme, Şiddet ve Terörizm İçinde* (s. 24-55). Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Toker, N. (1992). Şiddete Karşı Politika: Hannah Arendt'in Şiddet Analizi. *Birikim*, 0(41), 60-70.
- Ünsal, A. (1996). Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi. *Cogito*, 0(6), 29-36.
- Walby, S. (2012). Violence and Society: Introduction to an Emerging Field of Sociology. *Current Sociology*, 0(25), 95-111.
- Weber, M. (2006). *Meslek Olarak Siyaset*, (Çev. A. Timuçin ve M. Sert). İstanbul: Chivi Yayınları.
- Whitehead, N. L. (2004). *Violence*. Santa Fe: School of American Research.
- Wolff, R. P. (1969). On Violence. *The Journal of Philosophy*, 66(19), 601-616. <https://doi.org/2024177> adresinden 19.11.2021 tarihinde erişildi.
- World Health Organization. (2002). World Report on Violence and Health, Krug et. al (Ed.). Geneva. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf adresinden 19.11.2021 tarihinde erişildi.
- Zizek, S. (2008). *Violence*. New York: Picador.